

Вовчак А.
(Україна)

ФОЛЬКЛОР ЯК РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ УКРАЇНЦІВ У КОЛІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ НАРОДІВ

Відомо, що жоден народ не творив і не творить своєї культури ізольовано від культур інших народів. Міжнародні творчі зв'язки, взаємообмін та взаємозбагачення здобутками духовної діяльності – явища такі ж давні, як давні самі стосунки між народами, вони притаманні усім культурам. Не є тут винятком і культура українського народу, зокрема такий її пласт, як усна поетична творчість.

Уже здавна, проникаючи в духовне життя інших народів, твори українського фольклору привносили туди самобутні думки, настрої, художні образи, світоглядні судження, мистецькі форми і цим усім малювали перед іноземцями образ свого творця – українського народу, репрезентували його таким чином у колі світової спільноти.

Характеристики українців, складені на основі спостережень за особливостями народної культури, звичаїв та побуту, знаходимо вже у німецьких, французьких, скандинавських хроніках та літературних джерелах IX–XIII ст., згодом – у подорожніх записах, мемуарах, повідомленнях численних мандрівників, купців, послів, військових, які у різний час відвідували Україну. З появою у Західній Європі університетів твори українського фольклору потрапляють до європейських народів з уст численних українських студентів, які здобували там освіту. Широкого розголосу в країнах Європи та за її межами набуває народна поезія українців

за доби розквіту військової могутності козацтва і особливо під час їх успішної боротьби проти Туреччини, що загрожувала поневоленням багатьом європейським народам. Після визвольних змагань українців 1648–1654 рр. Україна ввійшла у свідомість європейця як гордий незалежний край козацької слави, талановитого музикального народу, небуденної сили народного слова. А завдяки народній поезії, зокрема пісням та думам у високомайстерному виконанні кобзарів-бандуристів – цих яскравих символів «країни козаків», такий погляд на Україну набагато пережив саму козацьку вольницю, заховавшись майже без змін аж до XIX ст.

Піднесення національно-визвольної боротьби народів Європи на початку XIX ст., ідеї вольності людини та незалежності націй з новою силою пробудили симпатію і захоплення європейських народів культурою та історією України – давньої колиски демократичних засад рівності та свободи. Ідеологія романтизму з її увагою до традиційної культури народу стала важливим поштовхом до розгортання народознавчих досліджень у самій Україні. З'являються перші збірки і дослідження українського фольклору, які одразу ж стають об'єктом пильної уваги світової громадськості: у Європі та за її межами виходять у світ переклади та поетичні переспіви українських народних пісень; твори українського фолькло-

© Вовчак А., 1999.

ру входять у репертуар інших народів; українські мотиви, мелодії проникають у творчість письменників і композиторів світової слави; іноземні історики у душі чисто романтичних теорій роблять спроби на основі уснопоетичної народної творчості заглянути в історію козацтва й України в цілому.

Із новим етапом розвитку у Європі другої половини XIX ст. народознавчих дисциплін, зокрема і фольклористики, зі створенням спеціальних наукових інституцій, фахових видань репрезентативна функція уснопоетичної творчості кожного народу набуває нових форм вияву. Порівняльне народознавство, що у той час стає провідним методом систематизації, класифікації та наукової обробки фольклорно-етнографічних матеріалів, вимагало від фольклористів провадити дослідження власного народу у порівнянні з іншими, залучати до національних студій фольклор народів світу – це з одного боку. З іншого, – виникала необхідність зробити фольклор свого народу доступним для порівняльних досліджень іноземних колег. Постало, таким чином, питання фольклору як репрезентанта національної культури окремого народу у світовій народознавчій науці. В Україні це питання підносилось у контексті загального завдання – заявити про свій народ, його історію і культуру перед світом. Виконувати його випало на долю Наукового товариства імені Т.Шевченка – єдиного репрезентанта наукового українства кінця XIX – початку XX ст. Створена 1895 р. за зразком модерних народознавчих інституцій «Етнографічна комісія» НТШ з самого початку своєї праці на полі вивчення традиційної культури українців скерувала українське народознавство з його багатим національним матеріалом на тісну співпрацю зі світовою народознавчою наукою. Було налагоджено друк фольклорно-етнографічних фахових видань на рівні кращих зразків наукової видавничої справи

Європи: потужний науковий апарат збірочок, резюме, анотації та коментарі іноземними мовами – усе це і багато іншого давало змогу дослідникам-іноземцям черпати багатий порівняльний матеріал з українського фольклору. А жваві контакти НТШ з іноземними інституціями й активний книгообмін між ними забезпечували постійне надходження української друкованої продукції за кордон. Одночасно українські вчені пропагували здобутки вітчизняного народознавства у своїх статтях на сторінках закордонних фахових видань. Не маючи змоги через обмежений обсяг розглянути широкий спектр тематики і проблематики студій українських учених-фольклористів та етнографів у контактах із європейськими народознавчими науковими інституціями, зупинимось тільки на одному, найменш сьогодні висвітленому прикладі такої співпраці – на збірці українських фольклорних криптадій, надрукованій В.Гнатюком у німецькому фольклористичному журналі «Beiwerke zum Studium der Anthropophyteia» при сприянні та особистій підтримці австрійського етнолога Ф.С.Краусса (F.S.Krauss).

Ф.Краусс – етнолог, який здобув визнання ґрунтовними студіями південнослов'янського фольклору, з початком XX ст. помітно змінив напрям своїх наукових зацікавлень, зосередивши головну увагу на дослідженні сексуальних аспектів в етнології. 1904 р. у співпраці з Б.Обстом, директором Етнологічного музею в Ляйпцігу, він заснував спеціальний фаховий орган для публікації матеріалів та досліджень про статеве життя народів світу «Anthropophyteia. Jahrbuch über Folkloristische Erhebungen und Forschungen zur Entwicklung der Geschlechtermoral»¹. Видання мислилось як організаційний науковий центр для розвитку нового напрямку антропологічних студій – антропофітеї – галузі знань про зачаття й розвиток людини, головне завдання якої полягало у ви-

вченні усіх проявів (як духовних, так і фізичних) статевої сфери, що впливають на вітальні властивості майбутніх поколінь².

Обравши предметом своїх студій фольклор (у західноєвропейському значенні цього терміна як народної творчості взагалі), дослідники антропофітеї прагнули вивчити у ньому явища сексуальної сфери. У такий спосіб вони вводили в науковий обіг тривалий час утаємничений фольклор, який збагачував новими «життєво правдивими фактами» усі галузі знань про людину – антропологію, соціологію, психологію, медицину, а особливо народознавство. Фольклористика, одна з наук про людину, як проголошував у програмному листку антропофітеї німецький юрист К.Амрайн, повинна прагнути до всестороннього, комплексного вивчення життя народу, «обіймати цілу людину з її як ідеальними прагненнями, так і з темними сторонами її мислення та почуття». Необхідною умовою виконання цього завдання було названо науковий підхід до усіх явищ традиційної культури, особливо тих, що через певні суспільні норми та погляди сприймаються як неморальні та неварті наукового вивчення³. Як бачимо, йшлося про надзвичайно важливий принцип наукового дослідження – про системне вивчення такого феномена, як людина.

Поклавши в основу наукової обробки фольклорно-етнографічного фактажу порівняльний метод, співробітники журналу «Anthropophyteia» прагнули зібрати й представити на його сторінках матеріали й розвідки про еротичні явища традиційної культури якнайширшого кола народів світу. З цією метою редакція на чолі з Ф.Крауссом налагодила контакти з науковцями національних народознавчих центрів, які цікавилися даною проблематикою, детально інформувала їх про діяльність часопису. Одним з кроків у цьому напрямку стало знайомство

Ф.Краусса з В.Гнатюком. Обізнаний з багатством народної творчості слов'ян, австрійський дослідник не без підстав розраховував почерпнути цінні відомості для порівняльних студій антропофітеї з багатого фольклору українського народу. Так на сторінках «Beiwerke zum Studium der Anthropophyteia», спеціального органу, створеного при журналі «Anthropophyteia» для публікації фольклорно-етнографічних корпусів, було надруковано Гнатюкову двотомну збірку українського сороміцького фольклору під загальною назвою «Das Geschlechtsleben des ukrainischen Bauernvolkes»⁴.

Перша частина «Das Geschlechtsleben des ukrainischen Bauernvolkes. Folkloristische Erhebungen aus der Russischen Ukraina»⁵ побачила світ 1909 р. у третьому томі «Beiwerke». Вона була укладена виключно з фольклорних матеріалів П.Тарасевського і містила 319 анекдотів та новелістичних оповідань (novellenartige Erzählungen), записаних на крайнесхідних українських етнічних землях: в околицях містечок Куп'янськ Харківської губернії та Шебекино Курської губернії. Другу частину – «Das Geschlechtsleben des ukrainischen Bauernvolkes in Oesterreich-Ungarn»⁶ – через певні негаразди було опубліковано дещо пізніше, у 1912 р. Вона об'єднала 400 анекдотів та новелістичних оповідань, зібраних В.Гнатюком та його численними респондентами на території Східної Галичини та Закарпаття. В.Гнатюк мав намір надрукувати у Крауссових «Beiwerke» ще й третю збірку, правда, вже не прозового, а поетичного сороміцького фольклору. До неї повинні були увійти пісні з Галичини та підросійської України. На жаль, до видавництва вже практично готового тому справа так і не дійшла, бо невдовзі після виходу другої частини «Das Geschlechtsleben des ukrainischen Bauernvolkes» Королівська прокуратура Берліна з чисто цензурних міркувань наклала арешт

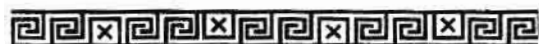

на видання «як грубо порнографічне та науково безвартісне»⁷ й розпочала судовий процес, який у 1913 р. затвердив конфіскацію усього накладу, зупинивши цим і друк наступних матеріалів.

Розпочинає збірку українського сороміцького фольклору невелика передмова видавця Ф.Краусса – цікавий і важливий документ до історії використання українського фольклорного матеріалу як об'єкта народознавчих досліджень у Європі. Водночас це і характеристичний приклад сприйняття здобутків українських етнологів і фольклористів світовою наукою. Австрійський учений високо оцінив внесок В.Гнатюка у справу дослідження матеріалу, який має велике значення для глибокого й всестороннього пізнання життя народу, чого звичайний обиватель не міг збагнути. «Ця книга, – писав Ф.Краусс, – покладе початок вичерпному вивченню української народної традиції»⁸. Він справедливо зауважив, що практична більшість тогочасних праць, висвітлюючи вірування, звичаї та обряди українців, торкалася лише так званих «світлих сторін» народного буття. Натомість поза увагою науковців цілком незаслужено залишились «нічні та тіньові прояви життя українського народу, що можуть не раз подати важливі відомості не лише для фольклористів та етнографів, а й для соціологів, культурологів, антропологів, лікарів, особливо сексологів, правознавців та фахівців інших галузей знань»⁹. Одночасно Гнатюкова збірка запропонувала багатий порівняльний матеріал для досліджень статевого життя інших народів. Вона істотно поповнила бібліотеку антропофітеї, продовживши список подібних студій з поля народної традиції японців, німців, євреїв та південних слов'ян.

При аналізі українського сороміцького фольклору (хоч і дуже стислому) Ф.Краусс однак не обмежився тільки вузькими рамками окремої дисципліни (у

даному випадку – антропофітеї). Важливо, що автор мислить цей пласт фольклору у широкому контексті української народної традиції та в нерозривному зв'язку з життям українців. Він наголосив на його цінності не лише для досліджень антропофітеї, а й для розкриття «справжнього характеру українського селянства»: «У переказах такого типу <...> селянство відверто з'являється в усій правдивості й без гриму таким, яким воно є, і як воно живе – повне життя і стремління. Взагалі не існує яснішого віддзеркалення народного життя, як те, що тут подається, бо оповідачі позбавлені лицемірства та фальшивої соромливості»¹⁰. Саме таке розуміння фольклору, як «віддзеркалення народного життя», разом із глибоким знанням усної традиції слов'янських народів, дозволило Ф.Крауссові піднятися над упередженістю окремих австрійських та німецьких етнологів (зокрема прихильників теорії «історичних, державних народів») у ставленні до слов'янства в цілому й до українців зокрема. Він відверто заявляє про цілковиту безпідставність широко розповсюджених у Європі уявлень про «russische Barbarei, що загрожує знищити західноєвропейську культуру», про «незграбність слов'янського духу», «похмурість слов'янського характеру»¹¹ та ін. Навпаки, в українцях, як і в інших слов'янах, яких ще не зачепили активні цивілізаційні процеси з їх переважно нівелюючим впливом на народне життя й творчість, Ф.Краусс вбачає «невичерпний резервуар здорових співучасників боротьби за найвищі блага»¹², не ворогів, а «активних приятелів західної культури»¹³. Як бачимо, публікація українського сороміцького фольклору на сторінках «Beiwerke» була задумана не лише як запровадження в науковий обіг європейського народознавства цінних фактологічними даними фольклорних матеріалів, але й як своєрідна презентація, уведення в коло європейських народів самого носія цих бага-

тих скарбів – усе ще мало знаного тоді українського народу, який, вірив Ф.Краусс, «лише тимчасово займає у сучасній європейській родині народів другорядне місце, проте в майбутньому цілком можливо здобуде далекосяжний, якщо не вирішальний вплив»¹⁴.

Про серйозність таких намірів Ф.Краусса свідчить також його лист до В.Гнатюка, написаний з нагоди підготовки до друку другого тому «Das Geschlechtsleben». Оцінюючи результати своєї співпраці з українським етнографом, Ф.Краусс вказав на негативну й ворожу реакцію громадськості на перший том українських сороміцьких оповідань, основною причиною чого, на його думку, було «відверте небажання темноти (Narrentum) чути про якийсь там український народ»¹⁵. Щоб протидіяти такій позиції, він, погодившись з Гнатюком, поміщує у другому томі «Das Geschlechtsleben» статтю, спрямовану на захист українства, яку, писав учений у листі до В.Гнатюка, «склав у душі справжнього українця, до чого я, як почесний громадянин Борислава, в певній мірі маю право»¹⁶. Подати цю статтю під власним іменем або ж від редакції журналу, на цілком слушну думку віденського етнолога, було б великою тактичною помилкою. Заявляти про існування українського народу та обстоювати його права на власний історичний шлях, культуру, мову тощо випадало, звісно, тільки українському досліднику, тому Ф.Краусс друкує розвідку від імені В. Гнатюка. Так 1912 р. у другому томі «Das Geschlechtsleben» з'являється вступна стаття за підписом В. Гнатюка, авторство якої, однак, належить Ф. Крауссові. Доволі велика за обсягом (понад 12 сторінок), вона розпадається на дві частини. Найбільший інтерес становить перша під назвою «Von den Ukrainern», у якій австрійський учений заповзаявся чітко пояснити своїм читачам, «кого потрібно розуміти під назвою

«українська нація», щоб позбутися зайвих непорозумінь та перекручень»¹⁷.

Можна без перебільшення сказати, що Ф.Краусс гідно виконав поставлене завдання. Наскільки дозволили межі вступної статті, тобто вкрай стисло і схематично, він простежив шлях становлення самоназви народу, вказав на межі основної території розселення українців та на напрямки української колонізації, чисельність народу на цих просторах, назвав деякі головні моменти з історії української мови та літератури, показав систему діалектів української мови, а завершив усе коротким історичним екскурсом про українську державність. Однак вартість Крауссової замітки не в її інформативності. Спроби німців та австрійців «відкрити» своїм співвітчизникам Україну та українців, їхню культуру бачимо часто упродовж усього XIX ст. Згадаймо, для прикладу, передмови до поетичних перекладів українського фольклору, а також спеціальні праці німецьких і австрійських письменників та учених І.Мінсберга, Г.Трїтена, Ф.Боденштедта, Й.Йордана, К.Францоца, Л.Штауфе-Зімігіновича, а також книги америкапської письменниці Т.Робінзон, перекладені німецькою мовою, та інших. Головне у Крауссовій статті – актуальність та прагнення очима українця подивитися на проблеми українства в його минулому й на сучасному етапі національно-культурного становлення. Звідси – використання у праці якнайновішої літератури про українців насамперед українських дослідників. У цьому, безперечно, немалу роль відіграло також особисте знайомство й наукові контакти Ф.Краусса з багатьма українськими діячами (І.Франком, В.Гнатюком, О.Роздольським та ін.). Учений послідовно використовує у статті і загалом на сторінках своїх наукових видань етнонім «українець» на позначення українського населення в усіх частинах його пошмато-

ваної чужими кордонами етнічної землі, однозначно зараховує ці частини до складу України, що була розділена між державами, і у такий спосіб стверджує етнокультурну єдність українського народу на всій його етнічній території. Українську мову, незважаючи на її «близьку спорідненість з великоросійською»¹⁸, Ф.Краусс вважає за необхідне розглядати як самостійну й рівноцінну з іншими, бо нею розвинулась багата література, що своїм початком сягає X ст. Не обминув увагою дослідник становище української словесності у Російській імперії у зв'язку зі спробами самодержавства заперечити її право на існування й розвиток. Короткий виклад подій з історії України вчений склав, дотримуючись концепції походження українського народу М.Грушевського. Це, зокрема, твердження про

право українців на свою окрему історію, ототожнення Київської Русі та її культури з українським етносом та ін. До кожного з порушених питань додається література для тих, хто захотів би ознайомитися з ними докладніше.

Отже, як бачимо, навіть цей один з численних, але досить характерних епізодів співпраці українських та австрійських народознавців на ґрунті дослідження українського фольклору привертав увагу до українців, позбавлених на той час державності, штучно розчленованих імперськими кордонами, свідомо і цілеспрямовано замовчуваних правлячими режимами, народу з багатушою етнокультурою і, на диво, високим тогочасним рівнем етнологічної наукової думки.

¹ Антропofітея. Щорічники для фольклористичних розвідок та досліджень з історії розвитку ставевої моралі (нім.).

² Von den Anthropophyteia-Studien... – Leipzig, 1912. – B. V. – S. XVIII.

³ Див.: Von den Anthropophyteia-Studien... – Leipzig, 1912. – B. V. – S. XIX.

⁴ Статеве життя українського селянства (нім.).

⁵ Das Geschlechtsleben des ukrainischen Bauernvolkes. Folkloristische Erhebungen aus der Russischen Ukraina. I. Theil / Aufzeichnungen von Pavio Tarasev'kyj, Einleitungen und Parallelnachweise von Volodymyr Hnatjuk, Vorwort und Erläuterungen von Friedrich S. Krauss // Beiwerke zum Studium der Anthropophyteia. – Leipzig, 1909. – B. III. – XI, 457 s.

⁶ Das Geschlechtsleben des ukrainischen Bauernvolkes in Osterreich-Ungarn. Folkloristische Erhebungen von Volodymyr Hnatjuk. II. Theil / Vorwort V. Hnatjuk, Einleitungen V. Hnatjuk // Beiwerke zum Studium der Anthropophyteia. – Leipzig, 1912. – B. V. – XX, 464 s.

⁷ Гнатюк Володимир. Документи і матеріали. – Львів, 1998. – С. 250.

⁸ Beiwerke zum Studium der Anthropophyteia. – Leipzig, 1909. – B. III. – S. V.

⁹ Там само. – S. V. Тут автор передмови допустив неточність, оскільки перша спеціальна публікація українського сороміцького фольклору як крок до всебічного вивчення народної традиції з'явилася вже у 1898 р. на сторінках видання «Extrait de Kmpntadia».

¹⁰ Гнатюк Володимир. Документи і матеріали. – Львів, 1998. – С. 199.

¹¹ Там само. – С. 200.

¹² Beiwerke zum Studium der Anthropophyteia. – Leipzig, 1909. – B. III. – S. V.

¹³ Гнатюк Володимир. Документи і матеріали. – Львів, 1998. – С. 200.

¹⁴ Von den Anthropophyteia-Studien // Beiwerke zum Studium der Anthropophyteia. – Leipzig, 1912. – B. V. – S. XV.

¹⁵ Гнатюк Володимир. Документи і матеріали. – Львів, 1998. – С. 221.

¹⁶ Там само. – С. 221.

¹⁷ Von den Ukrainern // Beiwerke zum Studium der Anthropophyteia. – Leipzig, 1912. – B. V. – S. IX.

¹⁸ Там само. – S. XI.